

Białobrzeski, Henryk

Obraz zróżnicowania społecznego miasta w świadomości jego mieszkańców

"Studia Łomżyńskie", 3, 1991, s. [129]-144

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

HENRYK BIAŁOBRZESKI (Łomża)

Obraz zróżnicowania społecznego miasta w świadomości jego mieszkańców

W 1974 r., w ramach przygotowań do rozprawy doktorskiej, przeprowadziłem w Łomży badania ankietowe na temat stosunków społecznych w mieście. Podstawę do badań stanowiła 300-osobowa reprezentacyjna próbka losowa ludności miasta w wieku aktywności zawodowej¹.

Łomża wówczas była miastem powiatowym (liczyła 27 tys. mieszkańców), lecz nieformalnie odgrywała rolę stolicy podregionu, gdyż wpływem swoim w zakresie szeregu funkcji przekraczała granice jednego powiatu. Prawdopodobnie te czynniki sprawiły, że od 1 VI 1975 r. stała się stolicą nowo utworzonego województwa łomżyńskiego. Obecnie jest miastem średniej wielkości — liczy około 60 tys. mieszkańców.

Ze względu na dziesięciowiekową historię, tradycje administracyjne, handlowe i usługowe oraz rozwój przemysłu, należy niewątpliwie do miast „starych”², stopniowo industrializujących się, a funkcja przemysłowa obok administracyjnej staje się główną w stosunku do dołeczczasowych.

W okresie od listopada 1985 r. do czerwca 1986 r. pod auspicjami Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego im. Wagów powtórzyłem te same badania (poszerzając nieco ankietę) w dwóch ujęciach. Do badań losowałem dwie oddzielne grupy. Do pierwszej próbki losowej w 1985 r. w liczbie 100 osób wchodzili tylko ci respondenci, którzy byli

¹ Częściowy raport z tych badań zamieściłem w „Studiach Socjologicznych 1977” 2 (65).

² Por. J. Turowski, *Problemy społeczne sąsiedztwa starego i nowego miasta*, (w:) *Konferencja naukowa socjologów miasta*, Warszawa 1964, s. 87.

ankietowani w 1974 r. Natomiast drugą grupę respondentów w liczbie 330 osób wylosowałem w 1986 r. spośród dorosłej ludności miasta³.

Pochodzący z trzech badań ankietowych materiał zawierający tzw. wskaźniki „subiektywne” koncentrował się na problematyce świadomości mieszkańców miasta w zakresie percepcji struktury społecznej.

W badaniach starałem się uwzględnić, w jakim stopniu pozostaje ich obiektywna przynależność społeczna do odczuwanej, gdyż kryterium samooceny, mimo że jest interesujące, nie może być wystarczające do określenia struktury klasowo-warstwowej i przynależności jednostki do określonych klas czy grup społecznych.

Treścią niniejszego opracowania jest próba przedstawienia subiektywnego obrazu struktury społecznej, funkcjonującego w świadomości mieszkańców miasta w tych trzech okresach:

- a) z badań w 1974 r.;
- b) z badań w 1985 r., ale tych respondentów, którzy byli wylosowani i w 1974 r.,
- c) z badań w 1986 r. na aktualnie losowanej próbie.

W tym raporcie wykorzystałem informacje odnoszące się tylko do:

- 1) świadomości istniejących podziałów społecznych w mieście;
- 2) samoidentyfikacji klasowej i warstwowej badanych.

Analizę materiału ankietowego z badań przeprowadzę w układzie grup społeczno-zawodowych; inteligencja, pracownicy umysłowi, prywatna inicjatywa (drobnomieszczaństwo), robotnicy wykwalifikowani, robotnicy niewykwalifikowani, rolnicy, uczniowie oraz inni nie pracujący zawodowo, z uwzględnieniem zmiennych socjologicznych.

Do inteligencji, w wąskim rozumieniu tego pojęcia, zakwalifikowałem wszystkie osoby z wyższym wykształceniem oraz osoby zajmujące kierownicze stanowiska bez względu na poziom wykształcenia i nauczycieli.

Do kategorii pracowników umysłowych zakwalifikowałem osoby bez wyższego wykształcenia, nie zajmujące stanowisk kierowniczych.

Drobnomieszczaństwo (prywatna inicjatywa) — to prywatni rzemieślnicy, właściciele prywatnych sklepów i warsztatów usługowych.

Do robotników wykwalifikowanych zaliczyłem te osoby, które spełniają co najmniej jeden z następujących warunków:

— ukończyli zasadniczą szkołę zawodową lub posiadają wyższy stopień wykształcenia.

— zdali egzamin państwowy uprawniający do wykonywania zawodu,

³ Podstawę do losowania stanowił spis dorosłych mieszkańców Łomży w wyborach do Sejmu w 1985 r.

— zostali przyuczeni do zawodu w fabryce i pracują bezpośrednio przy maszynach nie krócej niż 5 lat,

— chodzili ponad rok do szkoły zawodowej lub technikum, szkoły nie ukończyli, ale pracują w zawodzie ponad 5 lat.

Robotnicy niewykwalifikowani — to osoby wykonujące pracę fizyczną i nie mające wykształcenia ponadpodstawowego — formalnie potwierdzonych kwalifikacji, osoby wykonujące prace proste, które mogą być również wykonywane przez inne osoby bez konieczności dłuższego przygotowania się do nich.

Do rolników zaliczam tych, którzy posiadają ziemię i zadeklarowali się jako rolnicy⁴

Świadomość istniejących podziałów społecznych w mieście w opinii badanych mieszkańców

1. Opinie o istnieniu klas i warstw społecznych

Postrzeganie podziałów klasowo-warstwowych

Odpowiedzi trzech różnych grup ankietowanych mieszkańców miasta na pytanie: „Czy zdaniem Pana(i) ludność Łomży można podzielić na jakieś klasy i warstwy społeczne?” przedstawia tabela 1. Wynika z niej, że we wszystkich trzech grupach badanych zdecydowana większość społeczeństwa miasta wyrażała pogląd, że w mieście są klasy i warstwy społeczne.

Najsilniej problem ten postrzegają badani w 1986 r. (78,7%), a najsłabiej badani z 1985 r. (64%). Również w próbie z 1986 r. większość badanych (55,9%) postrzega wyraźnie te podziały. W pozostałych mniej niż połowa postrzega je wyraźnie, najmniej — wśród badanych z 1985 r. — 39%. Wydaje się mieć na to wpływ wiek badanych, gdyż w grupie b) są najstarsi respondenci i mniej ostro widzą te podziały. Co trzeci z tej grupy był niezdecydowany (dwukrotnie więcej niż w pozostałych grupach). Natomiast odsetek przekonanych o braku podziałów społecznych na klasy był niewielki, największy wśród badanych w 1974 r. — 8,7% (dwukrotnie więcej niż w pozostałych grupach). Mo-

⁴ Tak określane grupy społeczno-zawodowe wydzielano wcześniej i posługiwano się nimi w badaniach empirycznych. Por. m. in. *Zróżnicowanie społeczne*, pod red. W. Wesołowskiego, Warszawa 1970, s. 78; Z. Iwanicki, *Rolnicy w strukturze społecznej małych miast*, Warszawa 1973, s. 121.

Tabela 1. Opinie badanych na temat podziałów klasowo-warstwowych w Łomży

Wyszczególnienie (cechy badanych)		Rodzaj odpowiedzi								Licz- bność N = 100%
		tak dzieli się wyraźnie		tak ale nie- zbyt wyra- źnie		nie dzieli się		trudno mi powiedzieć (i brak odp.)		
		liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	
Cała zbiorowość	a	139	46,3	87	29,0	20	8,7	53	17,7	300
	b	39	39,0	25	25,0	4	4,0	32	32,0	100
	c	181	55,9	74	22,8	13	4,0	56	17,3	324
Inteligencja	a	12	38,7	16	51,6	1	3,2	2	6,5	31
	b	5	38,5	6	46,2	—	—	2	15,4	13
	c	32	53,3	16	26,7	4	6,7	8	13,3	60
Pracownicy umysłowi	a	27	48,3	18	32,1	4	7,1	7	12,5	56
	b	11	44,0	9	36,0	—	—	5	20,0	25
	c	51	57,3	20	22,5	5	5,6	13	14,6	89
Prywatna inicjatywa	a	6	46,2	1	7,6	3	23,0	3	23,0	13
	b	(5)	—	—	—	(1)	—	(3)	—	9*
	c	9	50,0	5	27,8	1	5,6	3	16,7	18
Robotnicy wykwalifikowani	a	43	48,9	23	26,1	7	8,0	15	17,0	88
	b	9	39,1	3	13,0	3	13,0	8	34,8	23
	c	48	57,1	18	21,4	1	1,2	17	20,2	84
Robotnicy nie- wykwalifikowani	a	17	54,8	4	12,9	3	9,7	7	22,6	31
	b	(2)	—	(1)	—	—	—	(4)	—	7*
	c	7	46,7	4	26,7	1	6,7	3	20,0	15
Rolnicy	a	(3)	—	—	—	—	—	(5)	—	8*
	b	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	c	(2)	—	(1)	—	—	—	—	—	3*
Uczniowie	a	7	41,2	7	41,2	—	—	3	17,6	17
	b	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	c	(1)	—	—	—	—	—	—	—	1*
Inni nie pracujący zawodowo	a	21	40,4	18	34,7	2	3,8	11	21,1	52
	b	2	13,3	5	33,3	—	—	8	53,1	15
	c	29	56,8	10	20,0	1	2,0	11	21,5	51
Brak danych	a	(3)	—	—	—	—	—	(1)	—	4*
	b	(5)	—	(1)	—	—	—	(2)	—	8*
	c	(2)	—	—	—	—	—	(1)	—	3*

Objaśnienia: a — dane z 1974 r.; b — dane z 1985 r., próba z 1974 r.; c — dane z 1986 r.; x — nie procentowano ze względu na małą liczebność (liczby w nawiasach).

gła mieć na to wpływ ówczesna sytuacja gospodarcza (dość dobra) i polityczna (teza o jedności moralno-politycznej narodu).

W sumie odsetek mieszkańców miasta nie dostrzegających tych podziałów był najmniejszy w 1986 r., niewiele ponad piąta część (21,3%), w badaniach z 1974 r. już ponad czwarta część (grupa a) — 26,4%), a w badaniach z 1985 r. ponad trzecia część (36%).

Tabela 2. Klasy i warstwy społeczne odczuwane przez poszczególne grupy społeczno-zawodowe

Wyszczególnienie	1974 r.		1985 r.		1986 r.	
	%	miejsce	%	miejsce	%	miejsce
Inteligencja	90	1	84,6	1	80,0	1
Pracownicy umysłowi	80	2	80,0	2	79,8	2
Robotnicy wykwalifikowani	75	3	52,2	4	78,5	3
Robotnicy niewykwalifikowani	68	4	42,8	6	73,4	6
Prywatna inicjatywa	53	5	55,6	3	77,8	4
Rolnicy	37	6	46,7	5	76,8	5

Jednakże poglądy przedstawicieli poszczególnych grup społeczno-zawodowych na ten temat znacznie się różnią.

Kolejność licznějších grup społeczno-zawodowych, stwierdzających istnienie klas i warstw społecznych w poszczególnych badaniach przedstawia tabela 2. Dane z tabeli wskazują, że we wszystkich trzech badaniach najsilniej postrzegali podziały klasowo-warstwowe przedstawiciele inteligencji, pracowników umysłowych i robotników wykwalifikowanych. W pozostałych grupach społeczno-zawodowych układ kolejności był różny. Tylko w ostatnich badaniach u większości grup społeczno-zawodowych ponad połowa ich przedstawicieli postrzegala wyraźnie podziały klasowo-warstwowe.

Również w tych badaniach odsetek przekonanych o podziałach klasowo-warstwowych we wszystkich grupach społeczno-zawodowych był znacznie wyższy niż we wcześniejszych (np. w przypadku rolników ponad dwukrotnie w stosunku do 1974 r.).

Niezdecydowanych najwięcej było wśród niepracujących zawodowo i robotników. W pierwszych i ostatnich badaniach pochodzenie terytorialne nie miało większego wpływu na opinię badanych odnośnie do podziałów klasowo-warstwowych, natomiast wśród badanych z 1985 r. przybysze wyraźniej postrzegali te podziały niż rodowici łomżanie. Pewne zróżnicowanie opinii występuje ze względu na płeć w badaniach z 1974 i 1985 r. Mężczyźni w większym stopniu niż kobiety dostrzegają wyraźne podziały struktury klasowej społeczności miejskiej. Również w tych dwu badaniach należący do organizacji politycznych i młodzieżowych częściej udzielają odpowiedzi twierdzącej niż niezrzeszeni (różnice około 10 punktów procentowych). Natomiast w ostatnich ba-

daniach różnice na korzyść przybyszów-kobiet i zrzeszonych w organizacjach politycznych były niewielkie.

Respondenci należący do partii politycznych i organizacji społecznych są bardziej zdecydowani w odpowiedziach (niemal o połowę mniejszy odsetek „braku odpowiedzi”).

Postrzegane klasy i warstwy społeczne.

Odpowiedzi ankietowanych na pytanie „Jakie są klasy i warstwy społeczne w mieście?” ułożyły się w ponad trzydzieści wariantów. Podzieliłem je na dziesięć kategorii w trzech grupach (tabela 3). Do ana-

Tabela 3. Odpowiedzi respondentów na pytanie: „Jakie są klasy i warstwy społeczne w mieście?”

Grupa	Odpowiedź	1974 r. (%)	1985 r. (%)	1986 r. (%)
I:	1. Podziały klasowo-warstwowe dwuczłonowe (klasa robotnicza i inteligencja)	15,9	24,6	18,9
	2. Podziały klasowo-warstwowe trójczłonowe (w tym klasa robotnicza i inteligencja obowiązkowo)	20,6	10,2	13,0
	3. Podziały klasowo-warstwowe czteroczłonowe	1,8	8,7	3,0
II:	4. Podziały klasowo-warstwowe dwuczłonowe i inne grupy	12,8	14,5	7,3
	5. Podziały klasowo-warstwowe trój- i czteroczłonowe oraz inne grupy	3,5	2,9	2,7
III:	6. Podziały na podstawie różnic majątkowych i własnościowych	11,1	13,0	14,3
	7. Podziały na podstawie różnic zawodowych i zajmowanego stanowiska	11,1	8,7	9,3
	8. Podziały na podstawie innych kryteriów	19,9	7,3	12,0
	9. Rodowici — przybysze	—	1,5	5,8
	10. Podziały nie układające się w żaden schemat struktury społecznej	12,8	5,8	5,4
	11. Nie wymieniono żadnych klas i warstw — łącznie z kategorią brak odpowiedzi	2,2	1,5	1,7

* Kategoria wprowadzona w badaniach z 1985 i 1986 r.

lizy połączę podziały małowarstwowe w większe grupy. Podział trój- i czteroczłonowy będzie podziałem klasowo-warstwowym „rozwiniętym”, a podział dwuczłonowy — „nierozwiniętym”. Podobnie w grupie II podziały klasowo-warstwowe rozwinięte i nierozwinięte połączę w jeden schemat „podziały klasowo-warstwowe i inne grupy”.

Z tabeli 3 wynika, że żaden schemat nie jest wyraźnie dominujący wśród innych. W pierwszych badaniach wyróżniał się podział na grupy przeciwstawne (19,9%), w drugich podział klasowo-warstwowo nierozwinięty (24,6%), a w trzecich podział klasowo-warstwowo rozwinięty (23,0%).

We wszystkich trzech badaniach spośród dziesięciu kategorii podziałów klasowo-warstwowo najczęściej dostrzegano podziały nierozwinięte (dwuczłonowe). Na taki stan odpowiedzi wpływa prawdopodobnie fakt, że robotnicy i szeroko pojęta inteligencja są podstawowymi elementami społeczności miejskiej. Duży odsetek postrzega podziały klasowo-warstwowe rozwinięte. Są one niemal dwukrotnie częściej postrzegane w 1985 r. (21,7%) i 1986 r. (23%) niż w pierwszych badaniach z 1974 r. (12%).

Natomiast pełny tradycyjny podział czteroczłonowy postrzegało niewiele badanych w 1974 r. i 1986 r. Najczęściej wskazywali na ten schemat struktury respondenci z 1985 r. (8,7%). Miał na to prawdopodobnie wpływ wiek badanych (najstarsi), a przez to i doświadczenie życiowe utrwalone przez tradycję.

Łącznie podziały klasowo-warstwowe w pierwszych badaniach postrzegała ponad czwarta część badanych (27,9%), w trzecich już niemal 42%, a najwięcej w drugich — 46,3%.

W mieście stosunkowo duży odsetek badanych łączy podziały klasowo-warstwowe z innymi grupami, w dwóch pierwszych badaniach co szósty, a w ostatnich co dziesiąty.

Razem w grupie I i II podziały klasowo-warstwowe rozwinięte uważało w pierwszych badaniach 15,5% badanych, w drugich 24,6%, a w trzecich już 25,7% respondentów. Natomiast podziały nierozwinięte odpowiednio: 28,7%, 39,1% i 26,2%.

W świadomości mieszkańców miasta w bardzo dużym odsetku utrwaliły się schematy dwuczłonowe na grupy przeciwstawne, które nie są klasami w tradycyjnym rozumieniu tego terminu. W pierwszych badaniach zaobserwowała je ponad połowa respondentów (57,1%), w drugich ponad trzecia część (37,5%), a w trzecich znów prawie połowa (48,4%). W tej grupie najczęściej postrzegane są podziały ze względu na różnice majątkowe, zajmowane stanowisko, a ostatnio pochodzenie terytorialne.

Tabela 4. Rodzaje podziałów klasowo-warstwowych postrzeganych w Łomży

Grupy społeczno-zawodowe badanych	Rodzaje podziałów w %						Liczebność N = Y 100%	
	klasowo warstwowe rozwinięte	klasowo warstwowe nierozwinięte	klasowo warstwowe i inne grupy	grupy przeciwstawne	brak jakiegokolwiek schematu	nie wiem brak danych		
Inteligencja	a	14,2	28,6	25,0	25,0	7,1	—	28
	b	54,4	9,0	27,7	—	9,0	—	11
	c	23,4	23,4	12,7	34,0	6,4	—	47
Pracownicy umysłowi	a	26,6	17,8	11,1	26,6	15,6	2,2	45
	b	23,8	14,3	19,0	—	4,7	—	21
	c	26,0	17,8	12,3	14,2	8,2	4,1	73
Prywatna inicjatywa	a	(1)	(1)	(1)	(4)	—	—	7a
	b	—	(3)	(1)	—	(1)	(4)	9a
	c	33,3	20,0	13,3	20,0	13,3	—	15
Robotnicy wykwalifikowani	a	6,1	12,1	18,2	48,5	12,1	3,0	66
	b	8,3	33,3	25,0	33,3	—	—	23
	c	17,9	17,9	7,5	53,7	3,0	—	67
Robotnicy niewykwalifikowani	a	4,8	14,3	4,8	47,6	28,6	4,8	21
	b	—	(3)	(3)	—	—	—	6a
	c	18,2	27,3	—	54,5	—	—	11
Rolnicy	a	—	—	(1)	(2)	—	—	3a
	b	—	—	—	—	—	—	—
	c	(1)	—	—	(2)	—	—	3a
Uczniowie	a	21,4	7,1	7,1	57,1	14,2	—	14
	b	—	—	—	—	—	—	—
	c	—	—	—	(1)	—	—	1a
Inni nie pracujący	a	5,2	15,4	23,0	46,1	10,3	2,6	39
	b	10,0	20,0	—	50,0	20,0	10,0	10
	c	—	(2)	(3)	(3)	—	—	8a
Brak danych	a	—	(1)	—	(2)	—	—	3a
	b	(2)	(2)	(1)	(2)	—	—	7a
	c	—	—	—	(1)	(1)	—	2a

a — nie procentowano ze względu na małą liczebność.

Dla ułatwienia analizy, również podziały w grupie III połączę w jeden schemat.

Postrzeganie tych wszystkich podziałów przez poszczególne grupy społeczno-zawodowe jest zróżnicowane. Odbicie struktury klasowej (w

uproszczeniu) w świadomości poszczególnych grup społeczno-zawodowych daje tabela 4. Z zawartych w niej danych wynika, że rozwinięte podziały klasowo-warstwowe najsilniej postrzegają — w pierwszych badaniach pracownicy umysłowi (26,6%), w drugich inteligencja (54,4%), a w trzecich prywatna inicjatywa (33,3%).

We wszystkich badaniach pracownicy umysłowi i inteligencja częściej od innych zauważają te podziały. Najrzadziej wskazywali na nie rolnicy i robotnicy oraz nie pracujący zawodowo.

Na nierozwinięte podziały klasowe w pierwszych badaniach najczęściej wskazywała inteligencja (28,6%), w drugich robotnicy wykwalifikowani (33,3%), a w trzecich robotnicy niewykwalifikowani (27,3%).

Łączne schematy klasowo-warstwowe we wszystkich badaniach najczęściej postrzegają inteligencja i pracownicy umysłowi, a w ostatnich badaniach prywatna inicjatywa.

Podziały klasowo-warstwowe w połączeniu z innymi grupami również najczęściej widziały inteligencja i robotnicy wykwalifikowani.

Natomiast podziały według grup przeciwstawnych (nieklasowych) w największym odsetku występowały u robotników i rolników. Przyczyn tego stanu można doszukiwać się w niższym wykształceniu i mniejszym doświadczeniu społecznym tych grup, w następstwie czego nie widzą oni skomplikowanego układu społecznego współczesnego miasta. Trafia do nich bardziej konkretna wizja.

2. Opinie badanych o istnieniu grup społecznych

Już podczas badań pilotażowych w 1974 r. zauważono, że przy odpowiedziach na pytanie o istnienie klas i warstw społecznych duży odsetek badanych wskazywał na grupy społeczne, które nie są klasami w tradycyjnym rozumieniu tego terminu. Dlatego w ankiecie wprowadzono pytanie „Czy zdaniem Pana(i) ludność Łomży można podzielić na jakieś inne grupy społeczne?”. Odpowiedzi na to pytanie przynosi tabela 5.

W opiniach badanych na temat podziałów klasowo-warstwowych i grupowych występują znaczne różnice. Podziały grupowe w pierwszych badaniach i ostatnich postrzegają niemal o połowę mniej badanych, a w drugich prawie pięciokrotnie mniej, choć wydawać by się mogło, że grupy społeczne postrzegane są częściej niż klasy. Prawdopodobnie podziały grupowe traktowano jako alternatywne do klasowych i dlatego wskazywano na nie rzadziej.

We wszystkich badaniach podziały grupowe postrzegają mniej niż połowa badanych, a wśród respondentów z 1985 r. tylko 14%. Dwukrot-

Tabela 5. Opinie badanych na temat podziałów grupowych w Łomży

Wyszczególnienie		Rodzaj odpowiedzi								Liczba- ność N = 100%
		tak, dzieli się wyraźnie		tak, ale nie- zbyt wyra- źnie		nie dzieli się		trudno mi powiedzieć		
		liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	
Cała zbiorowość	a	84	28,0	56	18,7	64	21,3	90	30,0	300
	b	5	5,0	9	9,0	17	17,0	69	69,0	100
	c	81	25,0	66	20,4	46	14,2	126	39,0	324
Inteligencja	a	15	48,4	6	19,4	5	16,1	5	16,1	31
	b	1	7,7	2	15,3	3	23,0	7	53,8	13
	c	15	25,4	14	23,7	10	16,9	19	32,2	60
Pracownicy umysłowi	a	16	28,6	11	19,6	15	26,8	14	25,0	56
	b	1	4,0	3	12,0	2	8,0	19	76,0	25
	c	20	22,5	14	15,7	16	17,9	37	41,6	89
Prywatna inicjatywa	a	2	15,3	2	15,3	3	23,0	6	46,1	13
	b	—	—	—	—	—	—	(9)	—	9a
	c	1	5,6	10	55,6	2	11,1	5	27,8	18
Robotnicy wykwalifikowani	a	26	29,5	15	17,0	19	21,7	28	31,8	88
	b	3	13,0	2	8,7	4	17,4	14	60,8	23
	c	26	30,9	14	16,7	8	9,5	36	42,9	84
Robotnicy niewykwalifi- kowani	a	6	19,4	6	19,4	7	22,6	12	38,6	31
	b	—	—	—	—	—	—	7	—	7a
	c	4	26,7	3	20,0	1	6,7	7	46,7	15
Rolnicy	a	(1)	—	(4)	—	(2)	—	(1)	—	8a
	b	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	c	—	—	(1)	—	(1)	—	(1)	—	3a
Uczniowie	a	2	11,7	6	35,0	5	29,4	4	23,5	17
	b	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	c	—	—	(1)	—	—	—	—	—	1a
Inni nie pracujący zawodowo	a	13	25,0	6	11,5	8	15,4	25	48,1	52
	b	—	—	2	13,3	5	33,3	8	53,3	15
	c	4	40,0	—	—	2	20,0	4	40,0	10
Brak danych	a	(3)	—	—	—	—	—	(1)	—	4a
	b	—	—	—	—	(3)	—	(5)	—	8a
	c	—	—	—	—	—	—	(3)	—	3a

nie więcej zaś było niezdecydowanych w porównaniu do podziałów klasowych.

Zaznaczyły się również różnice odpowiedzi w poszczególnych grupach społeczno-zawodowych. Podziały grupowe jako „wyraźne” w pierwszych badaniach najsilniej postrzegała inteligencja (48,4%) i robotnicy wykwalifikowani (29,5%), a w ostatnich również robotnicy (30,9%) i nie pracujący zawodowo (40%).

Rolnicy nie widzą w ogóle takich wyraźnych podziałów grupowych, a prywatna inicjatywa bardzo rzadko.

Wśród postrzegających podziały grupowe w 1974 r. ponad czwarta część wymieniała grupy zawodowe, nieco mniej w 1985 r., natomiast w 1986 r. tylko niewielki odsetek (7,8%). Co ósmy—dziesiąty respondent wymieniał grupy klasowe (będące elementami struktury klasowo-warstwowej).

Najliczniejszy był odsetek wypowiedzi postrzegających grupy przeciwstawne: w 1974 r. 64,3%, a w 1986 r. już 80%.

W 1974 r. najczęściej wymieniano grupy przeciwstawne:

— według cech charakteru	— 15,0%
— różnic majątkowych i własnościowych	— 13,6%
— w stosunku do pracy	— 11,4%
— pochodzenia terytorialnego	— 8,6%.

Natomiast w 1986 r. kolejność była taka:

— według różnic majątkowych i własnościowych	— 30,7%
— pochodzenia terytorialnego	— 18,3%
— cech charakteru	— 11,8%
— stosunku do pracy	— 11,1%.

W obydwu badaniach wymieniano najczęściej te same grupy, lecz w różnej kolejności. W ostatnich badaniach najostrzej postrzegano podziały grupowe na podstawie kryteriów ekonomicznych (bogaci—biedni) i pochodzenia terytorialnego (miejscowi—przybysze). Prawdopodobnie miał na to wpływ trudniejszy obecnie stan gospodarczy oraz wpływ dużej liczby ludności spoza Łomży po reorganizacji terytorialno-administracyjnej.

Inne zróżnicowania wg wykształcenia, przynależności partyjnej czy stosunku do religii są zauważane bardzo rzadko.

Samoidentyfikacja klasowa i warstwowa badanych

Wcześniejsze badania wskazują, że osoby zaliczane według obiektywnych kryteriów do określonej klasy społecznej nie zawsze mają poczucie przynależności do niej. Może to być następstwem wzmożonej

ruchliwości społecznej, brakiem samowiedzy lub ambicji i aspiracji badanych.

Materiału do analizy dostarczyły odpowiedzi na dwa pytania: „Do których z wymienionych przez siebie klas i warstw społecznych zaliczyłby Pan(i) siebie?”; „A do której z wymienionych przez nas klas i warstw społecznych zaliczyłby Pan(i) siebie?”

Identyfikacja klasowo-warstwowa

Nim przedstawię subiektywne odczucia przynależności społecznej badanych, przypomnę ich strukturę według kryteriów obiektywnych.

Zestawienie tych dwóch obrazów (tabela 6 i tabela 7): obiektywnej i subiektywnej przynależności społecznej badanych w porównywalnych kategoriach wskazuje, że w pierwszych badaniach nie zaliczyło się do swojej „obiektywnej” kategorii społeczno-zawodowej ponad 40% respondentów, w drugich 61,4%, a w trzecich 56%.

W pierwszych badaniach w największym stopniu dotyczy to rzemieślników (77% nie identyfikuje się z „obiektywną” przynależnością) i pracowników umysłowych (73,5%). W drugich — głównie pracowników umysłowych, z których aż 96% nie identyfikuje się z „obiektywną” przynależnością. W trzecich badaniach również głównie pracownicy umysłowi deklarowali się niezgodnie z przynależnością „obiektywną” (96%) oraz prywatna inicjatywa (77,7%) i robotnicy (36,4%).

Tabela 6. Struktura przynależności społecznej wg kryteriów obiektywnych.

Przynależność społeczna	1974 r.		1985 r.		1986 r.	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Inteligencja	31	10,3	13	14,1	60	21,2
Pracownicy umysłowi (łącznie inteligencja szeroko rozumiana)	56	18,7	25	27,2	89	31,5
Prywatna inicjatywa	13	4,3	9	9,8	18	6,4
Robotnicy wykwalifikowani	88	29,4	23	25,0	84	29,7
Robotnicy niewykwalifikowani (łącznie robotnicy)	31	10,3	7	7,6	15	5,3
	119	39,7	30	32,6	99	35,3
Rolnicy	8	2,7	—	—	3	1,0
Uczniowie	17	5,7	—	—	1	0,3
Inni nie pracujący zawodowo	52	17,3	15	16,3	5	1,7
Inni i brak odpowiedzi	—	—	8	8,6	49	17,3

Tabela 7. Samookreślenie przynależności społecznej badanych według spontanicznych odpowiedzi na otwarte pytanie

Przynależność społeczna	1974 r.		1985 r.		1986 r.	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Inteligencja	41	13,7	25	25,0	72	27,2
Pracownicy umysłowi (łącznie inteligencja szeroko pojęta)	12	4,0	1	1,0	3	1,1
Klasa robotnicza (łącznie)	53	17,7	26	26,0	75	28,3
Rzemieślnicy	75	25,3	29	29,0	63	23,7
Rolnicy	3	1,0	—	—	4	1,5
Młodzież	5	1,7	1	1,0	1	0,3
Grupy wg statusu materialnego	4	1,3	—	—	6	2,6
Grupy wg pochodzenia teryto- rialnego	34	11,3	8	8,0	40	15,1
Inne grupy przeciwstawne	13	4,3	4	4,0	24	9,0
Inne grupy	18	6,0	6	6,0	28	10,5
Brak danych (nie dostrzegano podziałów klasowych)	22	7,3	4	4,0	24	9,0
	74	24,6	22	22,0	59	22,2

„Nadrepzentowana” jest głównie inteligencja, do której zadekla-
rowało przynależność więcej niż wskazuje na to stan faktyczny od
20% w 1986 r. do 50% w 1985 r.

„Niedorepzentowani” są głównie pracownicy umysłowi. Nie musi
to świadczyć o nadmiernych aspiracjach tej grupy, której przedstawi-
ciele zaliczali się do inteligencji, lecz o nieprecyzyjności tych podzia-
łów.

„Niedorepzentowana” jest również w dużym stopniu prywatna ini-
cjatywa oraz klasa robotnicza.

Większy stopień zgodności obiektywnego stanu przynależności spo-
łeczno-zawodowej badanych z ich „samookreśleniem” powinien wy-
stąpić przy odpowiedziach na skategoryzowane pytanie, w którym
wyróżniły się nazwy elementów struktury klasowo-warstwowej.

W tym układzie subiektywnego obrazu przynależności społecznej ba-
danych zaznacza się bardzo duży stopień zgodności z „obiektywną”
przynależnością wśród inteligencji szeroko pojętej. „Nadrepzentowa-
na” jest głównie klasa robotnicza (40%) i chłopcy (w ostatnich bada-
niach ponad dwukrotnie) i w pierwszych badaniach prywatna inicjaty-
wa. W dwóch ostatnich badaniach „niedorepzentowana” jest głów-
nie prywatna inicjatywa (od 38 do 58%).

Porównanie obu obrazów samookreślenia klasowo-warstwowego (su-
biektywnego) wykazuje duży stopień rozbieżności opinii we wszystkich

Tabela 8. Odpowiedzi badanych na skategoryzowane pytania

Przynależność społeczna	1974 r.		1985 r.		1986 r.	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Inteligencja	90	30,0	42	42,0	160	49,4
Klasa robotnicza	180	60,0	52	52,0	139	42,9
Chłopi	10	3,3	1	1,0	8	2,5
Prywatna inicjatywa	20	6,7	3	3,0	11	3,4
Chłopi-robotnicy (robotnicy-chłopi)	—		2	2,0	4	1,2

W tym układzie subiektywnego obrazu przynależności społecznej badanych występuje w dużej mierze zgodność z „obiektywną” przynależnością wśród inteligencji.

porównywalnych grupach. W drugiej deklaracji jest niemal dwukrotnie więcej inteligencji szeroko rozumianej i ponad dwukrotnie więcej robotników i chłopów (z ostatnich badań wynika nawet, że kilkakrotnie więcej chłopów).

Kilkakrotnie więcej badanych zadeklarowało swoją przynależność do prywatnej inicjatywy.

Celem uchwycenia samookreślenia przedstawicieli poszczególnych grup społeczno-zawodowych według warstw i klas wydzielonych spontanicznie przeprowadzono korelację tych dwu zmiennych. Przy tym ujęciu okazało się, że w pierwszych badaniach najwyższy stopień zgodności poczucia przynależności klasowo-warstwowej wystąpił u robotników niewykwalifikowanych (60%) i wykwalifikowanych (58,2%), a najniższy u pracowników umysłowych (18%). W drugich badaniach największy stopień zgodności zaobserwowano również u robotników (93%) i inteligencji (88%), a najmniejszy u rolników (10%), w trzecich — u inteligencji (100%), a najmniejszy u przedstawicieli prywatnej inicjatywy (27,8%).

Robotnicy niewykwalifikowani w dwóch trzecich zaliczają się do robotników, ale reszta zalicza się do grup przeciwstawnych (głównie wg statusu materialnego) i pracowników umysłowych. Żaden z nich nie identyfikuje się z inteligencją.

W pierwszych badaniach podobnie oceniali swoją przynależność społeczną robotnicy wykwalifikowani. Natomiast w pozostałych badaniach większy odsetek zalicza się do klasy robotniczej (ok. 80%), a część do inteligencji (od 3,5 do 9%) i rzemieślników (3,5%).

Przedstawiciele inteligencji w większości zaliczają się do niej (od 55 do 75%), ale znaczny jej odsetek określa się jako robotnicy.

Charakterystyczny jest wpływ wykształcenia badanych na wytworzenie się poczucia przynależności do określonych klas i warstw spo-

łecznych. Ponad 80% respondentów z wykształceniem niepełnym podstawowym i podstawowym zaliczyło się do klasy robotniczej, reszta do chłopów-robotników i rzemieślników. Badani z wykształceniem zawodowym w ponad trzech czwartych zaliczali się do klasy robotniczej, zaś z wykształceniem niepełnym średnim tylko w połowie, a w czwartej części do pracowników umysłowych.

Największe zróżnicowanie wystąpiło wśród respondentów z wykształceniem średnim. Ponad połowa z nich zaliczała się do inteligencji, około trzecia część do klasy robotniczej, a niewielki odsetek do prywatnej inicjatywy.

Natomiast wszyscy spośród absolwentów wyższych uczelni deklaruwali się jako inteligencja.

Tak więc, w miarę wzrostu ogólnego poziomu wykształcenia, maleje odsetek identyfikujących się z klasą robotniczą, gdyż prawdopodobnie zmienia się charakter ich pracy, wzrasta zaś liczba uznających się za przedstawicieli inteligencji, gdyż wykształcenie często współwyznacza inne cechy położenia społecznego.

Dotychczasowa analiza nasuwa wnioski, że wielu przedstawicieli różnych grup społeczno-zawodowych nie identyfikuje się z „obiektywną” przynależnością społeczną. Może mieć na to wpływ obowiązujący obecnie kodeks pracy, który zniósł tradycyjny podział na pracowników fizycznych i umysłowych. To wytwarza powszechne przekonanie, że wszyscy pracujący należą do szerokiej kategorii ludzi pracy.

Podziały klasowo-warstwowe częściej postrzega inteligencja i pracownicy umysłowi, co wydaje się być następstwem wyższego poziomu ich wykształcenia.

Jednakże odczucie zróżnicowania społecznego występuje powszechnie w świadomości mieszkańców miasta. Badania w Łomży wykazały, że stopień postrzegania podziałów klasowo-warstwowych na przestrzeni ostatnich 12 lat się zwiększył. Miała na to niewątpliwie wpływ zmieniająca się sytuacja gospodarcza (trudniejsza) i społeczna (odejście od tezy o jedności moralno-politycznej narodu). Jest to związek, który odzwierciedla dobrze znaną socjologiczną prawidłowość — im kto bardziej odczuwa własne upośledzenie w strukturze społecznej, tym silniej dostrzega podziały społeczne. Dlatego w świadomości mieszkańców miasta nie dominują schematy klasowo-warstwowe, lecz podziały dwuczłonowe na grupy przeciwstawne⁵.

⁵ Potwierdza to wcześniejszą tezę prof. J. Szczepańskiego, że powoli tracą społeczną ważność dawne kryteria wyższości i niższości społecznej oraz kryteria podziałów klasowych. Por. J. Szczepański, *Zmiany w strukturze klasowej społeczeństwa polskiego*, (w:) *Przemiany społeczne w Polsce Ludowej*, pod red. A. Sarrapaty, Warszawa 1965, s. 78.

W ostatnich badaniach najostrej postrzegano grupy na podstawie kryteriów ekonomicznych i pochodzenia terytorialnego. Wydaje się to potwierdzać słusność lansowanych obecnie tez o coraz mniejszej aktualności tradycyjnych podziałów klasowych społeczeństwa.

Rewizja tego schematu winna stworzyć taką teorię struktury klasowo-warstwowej, która byłaby zgodna z faktami, nadająca się do głębokiej analizy i interpretacji rzeczywistości.